

ПРИКАЗ

УДК: 821.163.41.09 Копривица-Ковачевић С.(049.32)

Светлана Е. Томић*

Алфа БК универзитет, Београд

Факултет за стране језике

**СТАНОЈКА КОПРИВИЦА КОВАЧЕВИЋ *ИСТОРИЈА
СЕСТРИНСТВА У СРБИЈИ: ОД МАНАСТИРСКИХ
БОЛНИЦА ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
(БЕОГРАД: МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“, УМСТ КЦС
„СЕСТРИНСТВО“, ЛИЦЕЈ, 2018)***

Имати прошлост кључна је особина неке нације. Прошлост је основа људске егзистенције, она омогућава развој друштва, повезује људе кроз откривање истине. У свету, па и у Србији, у представљању развоја друштва, испоставило се да су писци историја веома дуго искључивали жене. Због тога су саме жене дуго низ времена стварале „контразнање“, или историју чињеница које су у сукобу са званичном историјом. На пример, у 19. веку, уверивши се у ту официјелну редукацију, жене су се саме организовале не би ли архивирале сведочанства о свом месту и улози у прошлости, о различитим резултатима које су оствариле пробијајући се у јавној сфери деловања. Обично су то биле чланице женских друштва које су, углавном у часописима за жене (јер другде нису имале приступа) неуморно објављивале различите врсте текстова и илустративног материјала.

У 20. и 21. веку, у Србији је почео да расте број професионалних историчарки, настао је пробој истраживачица управо те, стално потискиване, игнорисане, омаловажене друштвене групе. Недавно је неколико пионирских

* svetlana.tomic@alfa.edu.rs

студија дошло од жена које нису професионалне историчарке, али које су својим резултатима показале да имају *оно нешто* суштински потребно за истраживање прошлости.¹ То нешто истицала је чувена америчка историчарка, Луси Мејнрад Семон (1853–1927), методолошка иноваторка проучавања прошлости. Луси Мејнрад је нагласила да је за проучавање прошлости потребно имати *ентузијазма*, у оном старогрчком значењу *поседовања божанског усхићења, или страсти према истраживању*. То је одлика по којој се посвећени проучаваоци прошлости разликују од других историчара.

Станојка Копривица Ковачевић припада групи таквих посвећених истраживача. Ова истакнута медицинска сестра, којој се приписују бројне заслуге за унапређење те струке, позната је као награђена књижевница. Недавно је објавила књигу *Историја сестринства у Србији: од манастирских болница до краја Другог светског рата* која представља прву студију о развоју професије болничких радника и радница и медицинских сестара у Србији кроз векове. Књига је настала као *вишеструки интервенционизам* Станојке Копривице Ковачевић који се тиче креирања истинитог знања, изградње критичког сећања и успостављања трајног поштовања према професионалцима и професионалкама који су своје животе посветиле бризи и нези болесних и рањених људи, у рату и миру. Уочивши да нема систематског истраживања дугог и пожртвованог рада болничара и болничарки, али и медицинских сестара кроз историју, да су многи професионални историчари често изостављали податке о њиховом значају и њиховим именима, да постоји грађа која је запостављена, да рубрику о историји ове професије новоуспостављеног стручног часописа (*Сестринска реч*, 1996) треба допуњавати, Копривица Ковачевић се подухватила захтевног, пионирског задатка, не би ли се развој поменуте професије сагледао што потпуније и темељније. Њена књига осим Предговора проф. др Милене Тијанић, уводне речи ауторке, рецензије проф. др мед Љиљане Миловић, илустративног материјала и прилога, садржи двадесет поглавља у којима се, од 13. до средине 20. века описује и објашњава успостављање болничких установа и стручног особља, а у неким периодима и дуг прекид њиховог рада. Методичари историје знају да је важно пратити континуитете, али су наглашавали да је за разумевање прошлости још важније издвојити дисконтинуитете и кључне проблеме.

¹ Видети, на пример, студију: Неда Ковачевић *Београдски споменарник: путовање српском историјом путем споменика у Београду. Део 1, Личности у београдским споменицима* (Београд: Н. Ковачевић, 2016).

Из уводних речи ауторке сазнајемо да је игнорисање, занемаривање и обезвређивање изузетно пожртвованог рада медицинских сестара један од кључних разлога писања ове књиге. Станојка Копривица Ковачевић издваја 1972. годину, када је избила епидемија „вариоле вере“ у Србији. Душица Спасић из Београда и Милка Ђурашић из Чачка биле су *једини здравствени радници* који су тада животом платили своју оданост професији. Она, њене колегинице, уопште јавност у Србији, тек након неколико година сазнали су за трагичан губитак ових младих медицинских сестара. Ковачевић напомиње да је тадашњи херојски рад медицинских сестара, Мишке Томашевић и Зорице Кекуш Ристић, такође био игнорисан. У доба епидемије „вариоле вере“, када је бежало и особље и пацијенти, оне су се добровољно одазвале позиву да оду у епицентар епидемије, на заразно одељење у Општу болницу у Ђаковицу, где су месец дана непрекидно бринуле о деци. „Када је права људска драма окончана, сећам се други су добили одличја, похвале, студијска путовања, унапређења, политичари су напредовали на лествици власти, а наше колегинице су тек поменуте.“ ... „Пиши о томе, ти си књижевница“, рекла ми је једном приликом Верица Ђорлука, главна сестра ВМА“ (12). Из других података које Станојка Ковачевић наводи на страни 14 и 15, читаоци се могу уверити да су новији напори да се реконструише историја сестринства долазили управо од стручних жена, медицинских професорки или самих медицинских сестара.

Проучавајући развој болница у Србији Станојка Ковачевић почетке ових институција везује за средњи век и хришћанско милосрђе или за манастире. У прва три поглавља књиге (*I Манастирске болнице и монаштво у Србији, II Како су настале српске манастирске болнице, III О „работницима“, нашим монасима-болничарима*) српски манастири су издвојени као простори у којима се, по угледу на Византију, успостављало организовано стручно лечење и нега болесника. Наведен је податак да је било 19 болница при српским средњовековним манастирима, а описан значај неколико најпознатијих, као и улога појединих владара у њиховом успостављању и законском уређивању рада и деловања.

Тако, на пример, Хиландарска манастирска болница је наведена као најстарија српска болница. Настала је у периоду 1199–1120. на Светој Гори, а током даљег времена била је проширена и унапређена. Цар Душан је издао посебну повељу и одредио сталну новчану помоћ. Због свог посебног статуса, после много векова, Хиландарска манастирска болница одржала се и дан-данас.

Прва манастирска болница на тлу Србије настала је при манастиру Студеница. Објашњавајући развој ове болнице и њену организацију Станојка Ковачевић наглашава улогу Светог Саве који је оснивао и друге болнице, али и именовао „болничаре“, као особе које су лечиле и неговале болеснике. Потом су

издвојене друге болнице. Једна од највећих српских болница била је при манастиру Високи Дечани. Стефан Урош III Немањић није описан само као краљ који издашно помаже ову институцију, већ и особа која сама теши болеснике. Издвојене су и болница цара Душана при манастиру Св. Арханђела код Призрена (неки аутори тврде да је најзначајнија српска болница средњег века), болница деспота Стефана Лазаревића у Београду и болница кнеза Лазара Хребељановића у манастиру Раваница из 1381. године. Према наводу ауторке, за све ове болнице готово да нема детаљних података о начину рада „монаха-работника“, болничара који су осим лекара учествовали у лечењу и нези болесника. Као један од драгоцених извора наведен је *Хиландарски медицински кодекс бр. 517* из XVI века, јер у глави 40 говори о болницама и болничарима, али и терапијским упутствима, чиме су успостављени темељи за професију.

По узору на болницу при Пантократорову манастиру у Цариграду, краљ Милутин је око 1308. године саградио „најугледнију“, тзв. „краљевску болницу“ у Цариграду, при Продромовом манастиру Св. Јована Претече. Ова установа имала је и Медицинску школу (*Училиште при болници*). У разматрању релевантних извора, Станојка Ковачевић је критички настројена. На пример, она сматра да је неадекватна оцена историчара медицине, проф. Ст. Станојевића, да је поменуто *Училиште при болници* „нуклеус српског медицинског факултета у XIV веку“, (36). Такође се не слаже са историчарима медицине који су сматрали да су при манастирским болницама само лекари-емпирици лечили и неговали болеснике, припремали им храну, обезбеђивали хигијену, и обављали разне друге помоћне активности (51). Према њеном мишљењу, које поткрепљује изворима примарне и секундарне врсте, као и фрескама оног времена, приучени-работници, монаси-болничари, али и жене, имале су такође велику улогу у лечењу и неговању болесника.

У овом трећем поглављу, ауторка наводи неколико занимљивости: објављен спис (без године издања) српског лекара социјалне медицине др Милана Јовановића Батуца *Живот и здравље – болест и смрт у Светом писму* (47–48), фреску из манастира Сопоћани, на којој је приказана жена која помаже у купању новорођенчета (48–49), име Св. Ромила Раваничког као једино име монаха-болничара на које је наишла у изворима (49–50).² Батутова књига показује да је

² Поменуто Батутова књига, под истим насловом, али са промењеним обимом и структуром ауторства, доживела је друго издање 1932. године (Београд: Централни хигијенски завод).

монасима *Свето писмо* могло бити изворник за приступање лечењу и неговању болесника.

Од четвртог до једанаестог поглавља Станојка Ковачевић је приказала период турске владавине. Карактерише га стагнација или прекид континуитета, јер, према тадашњим законима, српске болнице нису смеле да буду подизане, а стручна помоћ црпена је превасходно из народне медицине, народних лекара и лекаруша (видара и видарица) и обичних жена у домаћинствима које су на себе преузимале обавезу неговања болесника и рањеника. Упредо са тим процесима очувања народног здравља јачало је народно сујеверје које ће опстати дуги низ векова.

Позивајући се на друге изворе, ауторка скреће пажњу на мање познате детаље, да су у Косовском боју, „иза српске војске, ишле монахиње, са циљем да негују рањенике“ (58). Почетком турске владавине усталила се епска фигура Косовке девојке која је постала персонификација професије медицинских сестара (58–61). Без обзира што је Косовка девојка потекла из народне поезије, што се не зна да ли је постојала у прошлости, она је део културног наслеђа, „од ње потиче модерно сестринство“, она је „симбол сестринства, кроз векове“ (59), и то, како наглашава Копривица Ковачевић, много пре Флоренс Најтингел. Према мишљењу истраживачице, ту фигуру, из додатних разлога, треба поново чвршће везати за обележја ове службе, онако како је то било учињено на почетку 20. века. Тада су свршене ученице у новоуспостављеној београдској *Школи за нудиље*, која ће брзо постати светски позната по раду и резултатима, носиле брош-амблем ове институције као поносну ознаку своје униформе. На том брошу била је минијатурна репродукција Предићеве слике *Косовка девојка*. Но, у време социјализма овај симбол је био обележен подсмехом. Предлог ауторке је да се за данашње свршене ученице Средње медицинске школе поново уведе брош са истим изгледом и обнови традиција из 1929. године (269).

Са Хатишерифом из 1830. дозвољено је отварање прве болнице у Србији 1830. у Шапцу, а потом су оне настале у Градишту и Пожаревцу. Ауторка упоредо прати и оснивање војних болница при стајаћој војсци (Крагујевцу, Београду, Пожаревцу). Но све те институције карактеришу незадовољавајући услови рада, привременост и импровизација, као и неуспели напори појединих стручњака да успоставе неку врсту стручне обуке болничког кадра, што се тек остварило у мирnodопско време, после Српско-турских ратова. Школа за бабице, на пример, отворена је у Београду тек 1889. године. Додатни проблем стварала је изричита забрана домаћим женама да се баве болничком службом иако су неке од жена завршиле болничке курсеве, и упркос чињеници да се и те како прихватао рад иностраних жена (у *Енглеској болници* у Београду 1876. године радило је 5

енглеских медицинских сестара) (79). Због свега тога Србија ће трпети велике последице, посебно у честим ратовањима, када осетно недостају болничари и болничарке, као и основна средства за рад лекара. Веома је важно што ауторка описује и документује помоћ страних мисија, Енглеске и Русије, у стручном особљу и опреми, али и у оснивању болница и завода које ће касније постати узор другим установама (78–82).

У разматрању развоја болничке службе, Ковачевић прати прва помињања професија и почетке званичног запошљавања особља. Тако издваја прво помињање дипломираних бабица у пропису из 1839. и прво постављење 1846. године (67). То су веома важни подаци, посебно за проучаваоце историје друштва, улоге женске културе и професионалног развоја жена. Ова ауторка такође наглашава да је прво званично постављање болничара у болници било 1861. године, док је прво законско утемељење имена и делокруга болничара, и то као професије у војном санитету, било 1864. године, за време кнеза Михаила Обреновића.

Као посебно важне догађаје, Ковачевић издваја оснивање *Српског лекарског друштва* (1872) и *Српског друштва Црвеног крста* (1876), као и покретање часописа *Српски архив за целокупно лекарство*. У представљеним околностима, на пример, јасно је колико је била велика улога *Српског друштва Црвеног крста* у спасавању и неговању рањеника када се читају подаци да је у Првом српско-турском рату оно обезбедило 200 добровољних болничара и нудиља а у Другом 150. Прво јавно одликовање за те херојске жене дошло је од кнегиње Наталије Обреновић (90), а жене и њихов пожртвован рад нарочито ће се истаћи за време Српско-бугарског рата 1885/86 (97). Овај родни фактор у награђивању највише доприноси културној промени друштва.

У поглављима која следе (IX–XIII) ауторка описује успостављање законског уређења санитетске струке, активности војног санитета и Кола српских сестара у односу на болничаре пред балканске ратове 1912–13, и значај страних мисија.

Потом је обрађен Први светски рат (XIV–XVI) у којем се као кобно показује од раније присутно обезвређивање болничарске професије. Упркос таквом ставу војног санитета, неке од добровољних болничарки су после Првог светског рата за свој пожртвован рад добиле највеће признање Међународног Црвеног крста, медаљу „Флоренс Најтингел“: Анка Ђуровић, Љубица Луковић, Боса Ранковић, Ружица Хелихова. Многе друге жене, „из свих слојева друштва“, остале су анонимне. У овим поглављима још се детаљније описује изузетан значај страних мисија (лекара и лекарки, научника и научница, медицинских сестара) из

Русије, Словеније, Хрватске, Енглеске, Француске Швајцарске, Шведске, Италије, Румуније, Немачке, Аустрије, а много деценија касније сазнаће се да је међу тим земљама била и Аустралија. Улога етапних болница, санитарских возова, али и моторизованих возила, као и здужна помоћ појединих иностраних филантропа показале се такође као драгоцене помоћи. Једна од њихових кључних улога била је у сузбијању пегавог тифуса, заразе која је донела ужасно велик, застрашујућ, број губитака. „Укупан број умрлих од пегавца у Србији 1914. и 1915, износио је 135.000 људи“ (181). „Од триста болничарки упућених у почетку рата, само је седам остало у животу до краја рата“ (182).

Станојка Ковачевић није користила само историјску грађу, већ и документарну књижевност, записе домаћих и иностраних учесника и учесница Првог светског рата, чак и песме у стиху и прози. Из тих најнепосреднијих белешки дочарана је страха уништавања живота људи, и, истовремено, величанствена моћ племенитог деловања лекара и болничарки. У том контексту, фотографије које су пажљиво и са дугим трагањем укључене у ову књигу нису само пука илустрација текстовног материјала, већ и уверљиво сведочанство једног времена.

Ковачевић опрезно и критички чита домаће и иностране изворе. Она упозорава на неке тврдње за које није могла наћи потврде у другим документима. На пример, Владимир Мандић у својој књизи (*Хероине са светским одличјем*, 1998) тврди да је „неколико хиљада болничарки“ пред балканске ратове завршило тромесечне курсеве (106). Станојка Ковачевић напомиње да током 15 година свог трагања није успела да нађе доказе за ту тврдњу.

Период од краја Првог до почетка Другог светског рата Станојка Копривица Ковачевић је обрадила у поглављима XVII–XIX. У том делу времена као најважнији догађај детаљно је описана заслуга иностраних филантропа и помоћ Америке и Енглеске у успостављању прве школе за медицинске сестре, београдске *Школе за нудиње*, свечано отворене 6. маја 1923. године. Описан је пажљив и темељан развој школског програма, систем рада, као и строг правилник понашања; све ће то веома брзо донети велике професионалне резултате и учинити да ова Школа постане хваљена у свету.

Ауторка скреће пажњу на несразмеран однос велике помоћи страних стручњака и стручњакиња и првобитну захвалност Србије која је после почетка 20. века почела да бледи. Због непостојања спомен-плоча и јавних обележја сећања, слављења и поштовања такве изузетно велике и веома корисне помоћи учесника и учесница иностраних мисија, али и домаћих људи, посебно жена, стручњакиња и активисткиња, ауторка поново интервенише и предлаже

корективне кораке критичког сећања. Оно се односи на постављање спомен-плоча и јавних обележја који би све те поједице и појединке сачували у сећању друштва као светле примере узорне хуманости, без обзира ком су политичком и друштвеном уређењу припадали. Та би обележја, дакле, чувала сећања на истакнуте странце и странкиње из Првог светског рата и знамените домаће жене из Краљевине СХС, али и на партизанске болничарке-народне херојке из Другог светског рата.

У завршном XX поглављу, Станојка Копривица Ковачевић приказује податке о учешћу болничарки током Другог светског рата и значају њиховог племенитог рада. Идвојене су болничарке-народне херојке и низ добровољних болничарки. Ковачевић описује главне проблеме збрињавања рањеника у кључним биткама, посебно обрађује проблеме збрињавања избеглица и сузбијања епидемије пегавог тифуса. Она скреће пажњу на стратешку грешку обустављања рада теренских екипа, та кобна одлука онемогућила је контролу епидемија.

На крају књиге налазе се веома драгоцене додаци. То су Прилози, Библиографија, Извори илустрација, Извод из рецензије професорке струковних студија, др. мед. Љиљане Миловић, и Белешка о ауторки. Прилози доносе скениране стране девет оригиналних докумената: анкете објављене 1919. од стране Српског Црвеног крста „Мишљења српских лекара о томе која је медицинска сестра у нези рањеника и ратних болесника била најзаслужнија у ратовима 1912. и 1913. год“, „Правила о организацији школе за нудиље у Београду и настави у њој“, „Правила о полагању испита и дипломирању у Школи за Нудиље Друштва Црвеног Крста С.Х.С. у Београду“, „Правила о кућњем и дисциплинском реду Школие за Нудиље Друштва Црвеног Крста у Београду“, „Правилник о практичном раду ученица за Нудиље Друштва Црвеног Крста у Београду“, „Наставничко Веће Школи за Нудиље Друштва Црвеног Крста Краљевине С.Х.С.“, „Правилник о раду сестара наставница у нудиљским школама“, Писмо Главном просветном савету министарства просвете“ које је Савез дипломираних сестара-нудиља упутио 28. октобра 1929, пропис о униформи за сестре-нудиље. Прикупљени на једном месту, ови прилози ће помоћи другим истраживачима у даљем разумевању прошлости.

Из ове студије се види, а Библиографија то потврђује, да је ауторка, осим научних чланака и монографија, до драгоцене групе податаке дошла и помоћу документаристичке књижевности: биографија, мемоара и дневника. Као што је случај са свим публикацијама историјског типа, никад се не могу користити сви

извори. Ова листа се може допунити, јер у последње време објављене су нове такве публикације,³ а и неке домаће књижевнице су истражиле грађу, написале и публиковале романсиране биографије истакнутих хероина и болничарки из различитих времена. На пример, Олгица Цице објавила је роман о Надежди Петровић користећи преписку ове знамените сликарке и активисткиње (*Боје и барут*, Београд: Дерета, 2012), а Маја Херман Секулић је на основу истраживања рукописне заоставштине Мејбл Грујић на Универзитету Принстон објавила роман на српски о овој истакнутој Амеириканки (*Ma Belle: прва америчка дама Србије*, Београд: Службени гласник, 2015); убрзо је тај роман Персида Бошковић превела на енглески *Ma Belle: Mabel Grujić, the first American lady of Serbia* (Београд: Геопоетика, 2016). Такође, неки извори из прошлости, посебно оних из 19. века, које су жене у женским часописима објављивале (*Домаћица, Женски свет*), као и новији научни чланци и студије,⁴ могу у некој наредној студији осветлити друге аспекте сестринства али и важне доприносе оних жена (домаћих и страних) које су сада остале непоменуте. Било би добро посебно истраживање посветити улози средњовековних монахиња у нези болесних и рањених.⁵

Ипак, не треба заборавити да је ово *прва историја сестринства* и да је она дошла од ауторке у њеној 80. години живота, након дугогодишњег истраживачког рада. У том смислу, она је поставила темељ историји сестринства, обрадила је релевантну литературу, указала на неке истраживачке проблеме, а даље ће бити много лакше надograђивати сада обједињена и критички испитана знања. Такође је много важно што је у својој монографији Станојка Копривица поставила низ питања или сугерисала мноштво истраживачких тема: о средњовековном визуелном представљању жена које негују, почев од средњовековних српских фресака; о женама-ратним фото-репортеркама; потом о проблему адекватног медијског представљања медицинских сестара; о улози учитељица-болничарки током Првог светског рата; о деци која су 1912. године

³ Делфа Иванић *Успомене*, приредила Јасмина Милановић (Београд : Институт за савремену историју, 2012).

⁴ На пример, онлајн часопис *Књиженство* из 2015. садржи низ драгоцених научних чланака о женама и ратовима <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?category=64> Видети и: Луиз Милер *Наш брат: живот капетана Флоре Сандес* (Београд: Лагуна, 2013), Наташа Марковић *Леди Пеџет и њени Срби* (Београд: Плави јахач, 2015).

⁵ Једно добро полазиште за ту анализу нуди Милојко В. Веселиновић *Српске калуђерице* (Београд: Глас Српске краљевске академије, 1909).

била укључена у болничку службу (видети фотографију на стр. 118); о улози сећања у деконструкцији историје. Сва та питања могу да инспиришу будуће истраживаче на писање посебних студија.

Књига Станојке Копривице Ковачевић *Историја сестринства у Србији: од манастирских болница до краја Другог светског рата* представља прву такву историју. Писана је разумљиво и живописно, поткрепљена је бројним изворима, документима и примерима. Пратећи еволуцију болничке и сестринске службе, студија додатно осликава развој српског друштва, пробој жена у јавну сферу рада, посебно описује пожртвован рад болничарки и медицинских сестара које још увек нису адекватно поштоване и вредноване. За разлику од неких професионалних истраживача који су у својим научним радовима игнорисали ову важну тековину, и пропуштали прилику да наведу податке о броју и именима најзаслужнијих жена за развој професије, Ковачевић је својом студијом поставила темеље за даља проучавања, одајући признање првим монасима-работницима, али и сестрама-болничаркама. Она је у доброј мери успела да документује њихов велики допринос.

Њен интервенционизам и сви предлози тичу се успостављања чврсте и етичке везе са прошлошћу, са прихватањем позитивних и негативних примера рада, те се могу разумети као потребан коректив досадашњем сећању и начину чувања културног наслеђа и културног капитала. У данашњем времену кризе хуманости, Станојка Копривица Ковачевић нас подсећа да људи не могу једни без других и да несобично пружену помоћ треба поштовати, памтити, прослављати, и као васпитно-образовни узор – преносити другим генерацијама.

Датум пријема: 26.10.2018.

Датум исправки: /

Датум одобрења: 1.11.2018.